

erdruk uit:

MEDEDEELINGEN

VAN HET

Nederlandsch

Historisch Instituut

TE ROME

DERDE DEEL

'S-GRAVENHAGE, MARTINUS NIJHOFF

1923

Tr 494p/24
A Monsieur J. Reinach
en témoignage de profonds
et respectueuse admiration,

G. Snyders.

par A. R.

Bibliothèque Maison de l'Orient

135073

Tp 494p/19

DE TEMPEL VAN ROMA EN AUGUSTUS EN
HET ERECHTHEUM OP DE ACROPOLIS TE
ATHENE ¹⁾

door

DR. G. A. S. SNIJDER

Op de Acropolis, voor den hoofdingang van het Parthenon, heeft men eenige architectuurfragmenten bijeengebracht, ten deele daar, ten deele elders gevonden, die bleken te behooren tot een kleinen, ronden tempel, gewijd aan de godin Roma en Augustus Caesar. De inscriptie, die op een groot architraafblok voorkomt, dat, blijkens de iets wijder uiteenliggende sporen der kapitelen, boven den ingang lag, was reeds lang bekend en werd het eerst opgemerkt door Cyriacus van Ancona, die in 1436 en 1447 Athene en de Acropolis bezocht. Kawerau²⁾ en daarna Doerpfeld³⁾ vestigden de aandacht op dezen tempel, waarvan de overblijfselen, al

¹⁾ Het materiaal voor dit artikel werd verzameld gedurende mijn verblijf aan de British School at Athens, in den winter 1921—22. Het opstel werd als lezing medegedeeld op de 46e Bijeenkomst der Societas Philologica Lugduno-Traiectina, den 10. Februari 1923 te Leiden.

Ik maak gaarne van deze gelegenheid gebruik, mijn dank te betuigen aan Mr. B. H. Hill, Directeur van de American School at Athens, die mij bereidwillig toestond mijn opmetingen van het Erechtheum te vergelijken en, voor zoover het de architectuur betrof, aan te vullen met die, welke door de leden dezer school verricht waren.

²⁾ Deutsche Bauzeitung, 1884. 4.

³⁾ Ath. Mitt. XII, 1887, 264.

thans naar hun soort zoo volledig zijn, dat de eerste, in de Antike Denkmäler ¹⁾ veilig een reconstructieteekening kon wagen. In het laatste jaar was de Grieksche regeering zelfs geneigd, een deel van den opstand, zuil en balkgestel weer op te richten, maar vermoedelijk heeft men nu voorloopig van dit plan afgezien.

De inscriptie: [Ὁ δῆμος θεῶν Ῥώμῃ καὶ Σεβαστῶν Καίσαρι στρατηγῶντος ἐπὶ τῶν ἰσχυρῶν Παμμένων τοῦ Ζήνωνος Μαραθωνίου ἱερέως θεῶν Ῥώμῃ καὶ Σεβαστοῦ Σωτήρος ἐπ' ἀκροπόλει ἐπὶ ἱερῶν Ἀθηνᾶς | Πολιάδος Μεγίστης τῆς Ἀσκληπίδου Ἀλιαίως θυγατρὸς ἐπὶ ἄρχοντος Ἀρήου [τοῦ Δωρίωνος Παιωνίως ²⁾] verschafft ons in ieder geval, door de vermelding van den titel Σεβαστός, dien Octavianus in 27 v. Chr. aannam, een terminus post quem.

Bovendien komen nog de namen van twee magistraten voor: Παμμένης του Ζήνωνος Μαραθώνιος en Ἄρης του Δωρίωνος Παιωνίως. Terwijl de laatste niet veel verder brengt, schijnt de eerste, gelijk trouwens voor een priester van Roma en Augustus aan te nemen was, een zeer bekende persoonlijkheid geweest te zijn. Zijn naam komt voor in verschillende andere inscriptie's, waarvan ik hier slechts de voornaamste wil noemen. Als „Priester van Apollo” vinden wij hem op de basis van een standbeeld op Delos, gedediceerd aan Julia, de dochter van Augustus, de vrouw van Agrippa ³⁾. Deze inscriptie wordt gedateerd in 17 v. Chr., in welk jaar Julia met Agrippa een reis naar Klein-Azië ondernam. De inscriptie op de basis van een standbeeld van L. Calpurnius Piso op Delos ⁴⁾, die

¹⁾ I. 25, 26.

²⁾ C. I. A. III. 63.

³⁾ B. C. H. II p. 400.

⁴⁾ B. C. H. XXXI. p. 337.

gedateerd moet worden in 5 of 6 n. Chr., noemt Pammenes „priester van Apollo voor het leven”, gelijk ook een inscriptie van een standbeeld ter eere van Agrippa Postumus ¹⁾, die in ieder geval voor het jaar van diens verbanning (7 n. Chr.) en waarschijnlijk nog vroeger te dateeren is. Mag men uit het ontbreken van al deze titels in de inscriptie van den Romatempel afleiden, dat deze vroeger, dus voor 17 v. Chr. ontstaan is? Het feit, dat Pammenes zich strateeg der hoplieten noemt schijnt ook op een vrij vroeg ontstaan te wijzen, aangezien hij deze functie toch bezwaarlijk op hooger en leeftijd zal vervuld hebben. In ieder geval gaat men veilig, wanneer men den Romatempel in het laatste kwart van de 1e eeuw v. Chr. dateert.

Met deze dateering hangt nog een andere kwestie samen. In 1887 werd het voor het Parthenon gelegen fundament, dat men gewoonlijk als van een groot Athenaaltaar afkomstig verklaarde, blootgelegd en nauwkeurig onderzocht. Daarbij bleek, dat de gangbare hypothese volkomen onhoudbaar was en dat men te doen had met het fundament van den Romatempel. In de onderste lagen was een beschadigd geison-blok van het Erechtheum verwerkt en zoo werd een verband gelegd tusschen den bouw van den Romatempel en de ingrijpende herstellingen, die in Romeinschen tijd, na een brand, aan het Erechtheum verricht zijn ²⁾. Deze laatste worden daardoor tevens gedateerd.

Gewichtiger is het technisch verband, dat door deze vondst tusschen de beide bouwwerken gelegd wordt.

¹⁾ B. C. H. VIII. p. 155.

²⁾ cf. Ant. Denkm. I. 25/26.

De bouwmeester van den Romatempel zal wel, gelijk Martin Schede ¹⁾ aanneemt, een „overtuigd classicist” geweest zijn, maar de veronderstelling is niet te gewaagd, dat wij hier de reden vinden, die hem er toe bewoog, juist het zoo oneindig-gecompliceerde, rijk-versierde Erechtheum tot zijn onmiddellijk voorbeeld te kiezen. Onder zijn leiding geschieden waarschijnlijk de restauratie's aan het Erechtheum en toen hij nu voor de taak geplaatst werd een nieuwen tempel te bouwen die ten slotte toch in zekeren zin met het algemeen beeld van de Acropolis diende te harmonieeren, lag het voor de hand, dat hij, beschikkend over werklieden wier oog en hand geschoold waren door het werk aan het Erechtheum, dezen tempel bij voorkeur ter navolging koos. De overeenstemming tusschen de beide werken is zoo frappant, niet alleen in algemeen en versiering, maar zelfs in de maten, dat men bij den Romatempel bijna van een copie kan spreken. Kawerau, wien de gelijkenis natuurlijk ook niet ontging, heeft zelfs bij zijn reconstructie onzekerheden, als b.v. de hoogte van de zuilen, „naar het voorbeeld van het Erechtheum” ²⁾ opgelost.

Over het Erechtheum behoeft hier in 't algemeen niet nader gesproken te worden. Om een beeld te vormen van den Roma-tempel, kan Kawerau's reconstructie te hulp geroepen worden, hoewel deze juist voor het algemeen aesthetisch effect onbetrouwbaar is, ten eerste omdat de hoogte der zuilen hypothetisch is, zoowel als de afsluiting door het puntdak; en bovendien zijn

¹⁾ Die Burg von Athen, p. 123.

²⁾ Ant. Denkm. I. I.

de proporties der banden, waarin de architraaf verdeeld is, onjuist. In ieder geval stelle men zich den tempel van Roma voor als een betrekkelijk kleine, ronde tempel, 7,48 M. in doorsnee, van Ionische bouworde. Het entablement en dak rustten op negen zuilen, terwijl één intercolumnium, 70 c.M. breeder dan de andere, den ingang aanduidt. Binnen de zuilenhal zou eventueel ruimte geweest zijn voor een kleine cella, maar overblijfselen daarvan konden niet geïdentificeerd worden en zoo heeft Kawerau er terecht van af gezien een cellawand in zijn reconstructie op te nemen.

De vergelijking, die wij willen maken, gaat voornamelijk over de verschillen. Ondanks het feit, dat wij hier een onmiddellijke navolging, om niet te zeggen copie, voor oogen hebben, zijn deze aanwezig. Wij zullen deze zuiver-technisch trachten vast te leggen in maten, getallen en technische bijzonderheden, en dan trachten vast te stellen welke aesthetische effecten door deze geringe verschuivingen worden bepaald en wat men er mede heeft bereikt. In hoeverre kan men nu den tempel van Roma en Augustus met het Erechtheum vergelijken? Als geheel al daarom niet, daar men zich geen absoluut zuiver beeld van den eerste kan vormen. De hypothetische hoogte der zuilen en vorm van het dak en de onzekerheid omtrent de al of niet aanwezigheid eener cellamuur schakelen factoren uit, die voor den aesthetischen indruk van het geheel van het uiterste gewicht zijn.

Comparabilia zijn de onderdeelen en hun détails, en vooral de ornamentale versiering daaraan. Van het eenvoudige tot het meer gecompliceerde overgaande, zullen wij dan vergelijken:

- I. Het entablement en zijn deelen.
- II. De zuil, d.w.z. basis, schacht, voor zoover de canelure betreft, en kapiteel.
- III. Het ornament aan geison, architraaf en kapiteelhals.

I. *Het entablement.* Dit bestaat bij beide tempels optisch uit drie deelen: de architraaf, in drie banden gedeeld en afgesloten door een Lesbisch cymation, het fries en het overstekende geison.

Bij het Erechtheum is de architraaf 0.63¹⁾ hoog, de banden, van onderen naar boven, 0.165, 0.162 en 0.1615 en het cymation met daarboven gelegen profiel 0.1415. De sprong der banden is telkens 0.0065, terwijl het cymation 0.025 buiten het vlak uitspringt.

Bij den Roma-tempel zijn deze maten, voor den architraaf 0.605, voor de banden 0.135, 0.145 en 0.175 en voor het cymation 15. De sprong der banden is telkens 0.013 à 0.014 en het cymation springt 0.028 naar voren.

Dit zijn de technische verschillen, in getallen uitgedrukt. Wat kunnen wij voorloopig reeds daaruit leeren ten opzichte van het verschil in aesthetisch effect? De geringe voorsprong van de banden aan het Erechtheum, maakt dat deze door de daardoor ontstaande, zeer smalle schaduwslag niet van elkaar gescheiden worden, alsof ze drie afzonderlijke leden waren, maar bewerkt, dat de geheele architraaf ten slotte één geheel blijft, waarop de banden bijna lineair aangegeven, a. h. w. getrokken zijn. Daarbij komt, dat de banden naar boven toe lichter worden (0.165, 0.162, 0.1615) zoodat

¹⁾ De maten zijn overal in meters uitgedrukt. Men vergelijke voor het overzicht daarvan steeds de reconstructie-teekeningen (na blz. 112).

de bovenste de telkens daaronder gelegenen niet *drukken*, maar de lager gelegenen de hooger en gemakkelijker dragen, waardoor een stijgende, opwaartsche, rijzende tendens ontstaat, die ook door het cymation niet onderbroken wordt, aangezien dit, 0.1415 breed, toch weer lichter is dan de bovenste band en bovendien het eigenlijke cymation tot het afsluitend profiel daarboven weer ongeveer in dezelfde verhouding van verlichting naar boven staat, als wij dit zagen bij de banden van den architraaf.

Bij den tempel van Roma zijn deze proportie's alle gewijzigd. (afb. 1). De voorsprong der banden is ruim het dubbele, zoodat daardoor niet alleen de schaduwslag veel zwaarder wordt, maar ook de afzonderlijke banden scherper van elkaar gescheiden worden en men veeleer den indruk krijgt als waren deze op elkaar gestapelde leden. De banden nemen thans naar boven in breedte toe (0.135, 0.145 en 0.175) en niet alleen met een *meetbaar*, maar met een zeer duidelijk *optisch* verschil.

Het optisch effect hiervan is, dat de lager gelegen band door de hooger gelegene gedrukt, belast wordt en wel in steeds toenemende mate. Het cymation, met afsluitend profiel 0.15 breed, is zwaarder dan de twee benedenste banden en moet, wegens het karakter van het ornament, zooals wij later zullen zien, veeleer met de bovenste band samen als eenheid opgevat worden, waardoor een aanzienlijke verzwaring aan de bovenzijde ontstaat.

Nog onverbloemder bijna komen deze verhoudingen te voorschijn aan de achterzijde van de architraven.

Aan het Erechtheum drie banden, van onderen af resp. 0.185, 0.182, 0.182, afgesloten door een lichte eierlijst van 0.081; aan den Roma-tempel drie banden, opklimmend van onder af, van 0.155, 0.185, 0.195 en afgesloten door een onversierde lijst van 0.07. Terwijl aan het Erechtheum de materie, althans de massa en zwaarte van deze laatste lijst door het ornament wordt weggewerkt, blijft deze bij den tempel van Roma bestaan en versterkt den lastenden druk der massa nog.

Aan het Erechtheum tracht men zooveel mogelijk gelijkwaardige deelen, in zooveel mogelijk gelijkwaardige positie, met elkaar in verband te brengen, is zelfs een lichte, stijgende tendens niet te miskennen. Bij den Roma-tempel worden de verhoudingen zoodanig gewijzigd, dat de deelen tot elkaar in functioneele betrekking treden. Wij willen in dit verband nog op een feit wijzen: de inscriptie, over de drie banden verdeeld, schijnt zelfs in zekeren zin, wat haar vorm betreft, aan de aesthetische uitdrukingskracht dienstbaar te zijn gemaakt. De drie bovenste regels, gelijk lang, zijn langer dan de vierde, deze weer langer dan de vijfde, zoodat, zij het ook zeer in 't algemeen, het letterblok eveneens naar boven toe verzwaard is. De tendens is hier het lasten, druk naar beneden.

Beschouwen wij nu het geheele entablement, de verhouding van architraaf, fries en geison. Bij het Erechtheum is de architraaf 0.63, het fries 0.617, het geison 0.284. Bij den Roma-tempel is de architraaf 0.605, fries 0.565, en geison 0.337. De voorsprong van het geison bij den Roma-tempel kon niet gemeten worden, aangezien de bewaarde fragmenten in dit opzicht on-

1. Architraaf van den Tempel van Roma.

volledig zijn. Daardoor is ook een vergelijking van den schaduwslag niet mogelijk. Zooveel kan men echter nog vaststellen, dat de ondersnijding van de overstekende lijst, die bij het Erechtheum 0.125 bedraagt, bij den Roma-tempel vergroot is tot 0.147, waardoor de schaduwwerking in ieder geval sterker was.

Uit de algemeene verhoudingen leeren wij, hoe bij het Erechtheum het fries weer lichter is dan de dragende architraaf, terwijl een licht geison het geheel afdekt. Bij den Roma-tempel is wel is waar ook het fries lichter dan de architraaf (0.565 tegen 0.605), maar daarvoor is het afsluitend geison aanmerkelijk verzwaard (0.334), zoodat wij hier het optisch effect verkrijgen, dat een betrekkelijk licht bouw-onderdeel tusschen twee zeer zware leden als het ware ingeklemd is. Bovendien moet men met nog een ander zeer gewichtig verschil rekening houden. Het fries van den Roma-tempel is geheel glad en onversierd, en gelijk de heele tempel van Pentelisch marmer. Zoodoende komt het materiaal, de massa, tot volledige werking en wordt de druk naar beneden nog versterkt. Dat dit fries niet uit armoede of niet-kunnen onversierd is gelaten, maar wij wel degelijk met een aesthetisch principe te doen hebben, mag men dunkt mij veilig afleiden uit het feit, dat men zich tot voorbeeld voor dezen kleinen tempel het rijkst-versierde heiligdom van de Acropolis koos en dit tot in details navolgde. Bovendien wordt toch wel algemeen aangenomen, dat de scheppende kunstenaars van den Augusteischen tijd Grieken waren en het staat vast, dat juist in Athene in dien tijd een niet onbelangrijke Renaissance van de beeldhouwkunst valt waar te nemen.

Geheel anders het Erechtheum. In de eerste plaats was het fries daar met beeldhouwwerken versierd en ten tweede was dit fries zelve van een andere steensoort, de donkere Eleusinische steen vervaardigd. De figuren, die daarvoor geplaatst waren, worden op die wijze losgemaakt, geïsoleerd van hun fond, of veeleer, naar mijn meening, de fond wordt door het gebruik van een ander, donker materiaal, in zekeren zin verloochend als met de figuren homogene massa, en treedt daardoor terug op een tweede plaats in de functie van het geheel, terwijl de figuren optisch, ook al door het contrast van hun licht-tegen-donker, de eerste plaats in nemen. Door hun verbrokkeling wordt het aesthetisch effect van licht-zweven zonder drukken, nauwelijks dragen noodig hebben, bereikt. Wij vinden dus hier ook de zelfde observatie's, die wij bij de beschouwing van de architraaf alleen maakten, bevestigd.

II. Wij komen thans tot *de zuil* en beginnen met een vergelijking der *bases*. Van het Erechtheum kiezen wij daarvoor een basis van de Oostelijke portiek, (afb. 2) aangezien deze de meeste overeenkomst vertoont met de basis van den Roma-tempel (afb. 3). Blijkbaar heeft men er van den beginne af aan van afgezien, de basis van de N.-hal, waar het bovenste constructieve lid gevormd wordt door een met vlechtwerk oversponnen kussen, na te volgen. Iets dergelijks is alleen denkbaar in een zeer lichte bouwstijl met opstijgende tendens, volkomen onmogelijk, wanneer men den nadruk wenscht te leggen, op het drukken van boven, op krachtig dragen en belast zijn.

Vergelijken wij thans de bases. Beide zijn samenge-

2. Basis van de Noordzijde van het Erechtheum.

3. Basis van den Tempel van Roma.

steld uit drie deelen, de gebruikelijke twee tori, gescheiden door een trochilus, welke bestaat uit een concaaf, afgesloten door twee smalle, rechte lijstjes, die in beide gevallen 0.014 breed zijn. Voor het Erechtheum bedragen de maten: onderste torus: 0.095; trochilus 0.115 en bovenste torus, in 't rond versierd door vier concave profielen, 0.083, dus totaal 0.293. Bij den Romatempel zijn deze maten: 0.097, 0.110, en 0.087, dus totaal 0.294.

Wij zien dus, dat de trochilus bij de basis van den Roma-tempel smaller geworden is, ten gunste van de onderste en vooral van de bovenste torus; dat wil zeggen, precies dezelfde verschuiving der proportie's als bij het entablement. Maar wij kunnen hier nog meer observeeren. Tot nu toe hadden wij te doen met rechte lijnen en vlakken die door maten bepaald worden. De samenstelling der vlakken vindt haar neerslag in de verhouding der maten, en optisch, aesthetisch werkt de verhouding der vlakken, als een wisselwerking tusschen volume's, daar men in de bouwkunst a priori een vlak als massa, als gewicht voelt. Komen echter gebogen vlakken in 't geding, dan wordt dit anders. Deze zijn niet, ook niet voor het oog, in die mate meetbaar, maar wekken daarentegen associatie's, die bij het rechte vlak uitblijven. Gedachte-verbindingen met het leven, het zij het organische of, indien men dit zoo zeggen kan, met het niet-organische leven, komen tot stand. Men voelt als het ware *kinaesthetisch*, de curven appelleeren aan het spiergevoel, het gevoel van beweging, of wel men wordt herinnerd aan spanningen als van een veer, die neergedrukt een weerstandskracht ontwikkelt

of aan een spel van kracht en tegenkracht, op andere wijze gewekt. Wij kunnen daarom bij de nu volgende vergelijking niet meer zoo uitvoerig met maten opereeren, maar moeten ons meer op de aesthetische gevoeligheid van het oog voor genoemde expressieve factoren verlaten. Bij de *basis van het Erechtheum* puilt de onderste torus slechts weinig uit, de insnoering van de trochilus is flauw concaaf en deze verjongt zich naar boven. Torus en trochilus vormen optisch bijkans één geheel, dat door de algemeene verjonging naar boven een opwaartsche richting heeft. De torus, die daarop rust, is door de vier insnoeringen als het ware opgelost, de eenheid der massa is gedeeld, zoodat het schijnt, alsof vier dunne platen ten slotte de afsluiting vormen. De uitpuiling is ook hier zeer gering en de gebogen contour wordt door de karteling der insnoeringen gebroken. Zoo zien wij ook hierdoor bevestigd dat de stijgende kracht, belichaamd in den ondersten torus en den trochilus, den druk van den last van den bovensten torus en de zuil gemakkelijk uithoudt, zoo niet overtreft. Want juist weer de herhaalde insnoeringen van dien torus vormen met hun horizontalen een afsluiting van de verticale canellure der zuilen en isoleeren basis en zuil ten opzichte van elkaar.

Thans de *basis van den Roma-tempel*. Deze maakt een veel massieveren, zwaarderden indruk, als ligt ze vaster op den bodem. Aan dien indruk kan men zich zelfs nu niet onttrekken, hoewel toch de basis van het Erechtheum in situ ligt en die van den Roma-tempel een volkomen toevallige plaats heeft. In de eerste plaats komt dit door de vorm van den ondersten torus. Verge-

lijkt men den contour met dien van de ongeveer een cirkelsegment vormende torus van de Erechtheum-basis, dan ziet men, dat de grootste uitpuiling hier verder naar beneden ligt en dat bovendien de curve verder naar buiten schuift. Daardoor wordt een effect van vaster, onwrikbaarder *liggen* bereikt. De buitenwaartsche zwenking van den torus wordt verder in omgekeerde richting weer opgevat door de concave curve van den trochilus, die veel sterker ingesnoerd is dan bij de Erechtheum-basis en aan de bovenzijde ook weer meer naar buiten springt. De bovenste torus is als geheel behandeld, waardoor de massa tot volledig effect kan komen. De curve wordt niet geheel doorgevoerd, maar even onder haar grootste, buitenwaartsche spanning, gevangen door een ondersneden profiel, dat een schaduwslag werpt, waarin de curve verloopt en die tevens de verbinding tusschen den bovensten torus en den trochilus tot stand brengt. De druk van den bovensten torus wordt verzichtbaar door het naar vorenspringen van de bovenrand van den trochilus en de sterke zwenking naar binnen die dan volgt; en wordt voortgezet, versterkt met den druk van den trochilus zelve, in de sterke zwelling aan den voet van den beneden-torus, die breed en massaal zich uitbreidend, vastgelegd is onder dezen druk van boven. Wij zien in deze basis dus een naar beneden gerichte tendens, die op zware grondslagen gestabiliseerd wordt, in tegenstelling met de Erechtheum-basis, die in haar geheel een neiging tot stijgen heeft, licht en gemakkelijk op het stylobaat rust en zonder moeite den last van boven draagt. Dit kan des te gemakkelijker ingezien worden, wanneer wij

ons nu even de reeds gemaakte observatie's aan het entablement herinneren; bij het Erechtheum rust dit licht, bijna zwevend op de zuilen en bergt in zich een tendens naar boven, *verlichting* dus. Bij den Roma-tempel was dit juist omgekeerd. Wel moeten wij ons tevreden stellen met een voorstelling in de phantasie (want de reconstructie-lijntekening van Kawerau kan ons natuurlijk niet helpen), maar wij mogen toch wel veilig aannemen, dat het entablement, dat in zichzelf een neiging tot verzwaring, tot druk naar beneden heeft, op de zuilen een niet ongelangrijken druk uitoefende, die door de zuilen onmiddellijk overgebracht wordt op de basis. Op deze wijze komen wij reeds tot een geslotener beeld van het geheel.

De *zuilschacht* kan ons helaas niet zooveel leeren. De lengte in beide gevallen kan niet vergeleken worden, aangezien ons de gegevens daarvoor bij den Roma-tempel ontbreken. Op de hals met het palmetten-fries komen wij bij de behandeling van het ornament nader terug. Een enkele opmerking mogen wij echter maken over de canellure. Wij hebben daarvan enkele maten genomen en daaruit blijkt, dat de canellure onder den zuilhals, bestaat, bij het Erechtheum, uit kanalen van 0.024 diep en 0.069 breed, gescheiden door ribben van 0.009 breed. Bij den Roma-tempel zijn de gleuven op dezelfde plaats gemeten: 0.025 diep, 0.065 breed en door ribben van 0.014 gescheiden. De ribben zijn hier dus meer dan de helft breder dan aan het Erechtheum, de gleuven iets smaller. Ook daarin mag men, naar mijn meening, de neiging herkennen, het materiaal zelve sterker tot uitdrukking te brengen dan dit aan het

Erechtheum, waar de ribben als dunne graten over het terugtrekende lichaam van de zuil loopen, het geval is.

De *kapiteelen* bieden voor vergelijking allerlei moeilijkheden. Dat van den Roma-tempel schijnt vrij nauwkeurig nagevolgd te zijn en het is moeilijk, over optisch effect te oordeelen, waar bij den Roma-tempel slechts enkele onvolledige exemplaren in ongunstige positie op den grond liggen en het mij niet goed mogelijk was nauwkeurige maten te nemen van het kapiteel van het Erechtheum. Wij beperken ons hier tot de verhouding tusschen den versierden zuilhals en het eigenlijke kapiteel. Voor het Erechtheum vinden wij daar de maten 0.295 en 0.291, zoodat het lichtere deel weer boven is. Bij den Roma-tempel is het horizontale kapiteel verzwaard ten gunste van den versierden zuilhals (kapiteel, hoogte 0.293; zuilhals, hoogte 0.292). Ook hier dus weer dezelfde typische verschillen. De verhouding tot de zuil zou natuurlijk van groot belang zijn, maar daarvoor laat ons de tempel van Roma weer in den steek. In 't algemeen zijn de opstaande graten der voluten bij den Roma-tempel breeder en zwaarder gehouden en maken deze een eenvoudiger indruk, zoodat de groote, krachtige winding sterker spreekt ¹⁾. Maar wij willen daarop niet verder ingaan.

III. Wij komen thans tot het *ornament*. Wie maar

---

¹⁾ Kawerau's reconstructie van het kapiteel (Ant. Denkm. I. c.) is beslist onjuist en schijnt veeleer te berusten op het kapiteel van het Erechtheum. Terwijl daar de buitenste winding van de voluut zonder buiging, als een recht lijstje onder het plinth ligt, zwenkt deze bij den tempel van Roma krachtig naar binnen en schijnt als het ware veerend te buigen onder den druk van het hier ook aanmerkelijk zwaarder gehouden, afsluitend plinth (zie reconstructie-teekening).

eenigszins archaeologisch geoefend is, zal in 't algemeen gemakkelijk Grieksch en Romeinsch ornament uit elkaar kunnen houden, en zeker zal het hem geen moeite kosten in dit geval, waar een ornament-*motief* volmaakt gelijk is gebleven. En toch is het vaak moeilijk genoeg, te zeggen, waarin nu precies het verschil ligt. Want het argument, dat „Romeinsch” ongeveer gelijk stelt met „slechter” is natuurlijk niet zeer sterk, en vooral geeft het ons geen dieper inzicht in het karakter van het Romeinsche ornament. Om daartoe te geraken wordt ons hier een goede gelegenheid geboden, waar wij, juist aan een evidente navolging van Grieksch ornament, kunnen nagaan, hoe de verschillen zijn uit te drukken in maten en welke effecten door de verschuivingen daarvan, als ook door andere opvatting van het ornament-*motief* als geheel worden bereikt. Wij zullen daarbij, meer nog dan wij reeds deden, met maatvergelijkingen moeten opereeren en de verschillen daarbij zijn vaak zoo miniem, dat men allicht geneigd zou zijn ze als van geen beteekenis te beschouwen, of ze toe te schrijven aan slordigheid van de werklieden, of iets dergelijks. Dit is toch onjuist. Om dit nader te adstrueeren moge een voorbeeld uit de moderne Kunst-geschiedenis dienen. De Hollandsche Renaissance-stijl, baksteen afgewisseld door banden en blokken van lichten natuursteen, is in het laatst van de 19e eeuw gaarne ten voorbeeld gekozen voor moderne gebouwen. Wij herinneren slechts aan het Universiteits-gebouw te Utrecht, en ieder zal gemakkelijk in staat zijn, een reeks andere gebouwen en huizen daaraan toe te voegen. Waarin bestaat het verschil tusschen *echte* en *moderne* Holland-

sche Renaissance? Het is zoo duidelijk, dat niemand wel ooit het slachtoffer eener illusie in dit opzicht zal worden. De moderne gebouwen doen onrustig, flakkerend aan, en dit is niet te wijten aan den nieuwen zandsteen, want die is betrekkelijk gauw genoeg op kleur gekomen, maar aan het feit, dat in den gevel *als geheel*, het wit van den natuursteen een te sterke waarde heeft waardoor men in twijfel geraakt, omtrent het domineeren van baksteen dan wel natuursteen, iets, wat men met een fransche atelierterm „*fausse égalité*” zou kunnen noemen. Afzonderlijk beschouwd verschilt de verhouding tusschen de band en de omgevende groep bakstenen slechts zeer weinig van die van dezelfde eenheden in oude gevels, maar dit kleine verschil wordt over het geheele oppervlak van den gevel oneindig gemultipliseerd en doet zich terdege gelden bij het bepalen van den algemeenen indruk. Zoo moge men ook bedenken, dat de kleine verschillen, die aan den dag komen bij vergelijkende opmetingen aan een ornament-eenheid door de herhaling daarvan zeer voelbaar worden en ten slotte den algemeenen indruk voor een aanzienlijk deel bepalen. Reeds op grond daarvan is het onjuist, ze aan de „slordigheid der werklieden” toe te schrijven. Wij hebben geen reden aan te nemen, dat de werklieden uit het begin van den Keizertijd technisch minder bekwaam waren, dan die van de 5e en 4e eeuw, veel wijst zelfs op het tegendeel.

Men doet er goed aan, zich de trouwhartige bekentenis van *Vignola* in de voorrede van zijn vijf orden der architectuur te herinneren ¹⁾. Hij deelt ons mede, dat

¹⁾ Regola delli cinque ordini d'architettura di M. Iacomo Barozzio da

de maten en verhoudingen ontleend zijn aan de beste voorbeelden uit de oudheid en gaat dan voort: „wanneer een of ander klein onderdeel niet volkomen overeenkwam met de verhoudingen der getallen (wat vaak gebeuren kan door het slordige werken der werklieden of door andere toevalligheden, die in dergelijke kleinigheden gemakkelijk voorkomen), dan heb ik dat aangepast aan mijn regel, en zonder mij in eenige zaak van gewicht daarvan te verwijderen, heb ik deze geringe vrijheden toch zeer goed kunnen rijmen met de autoriteit van de Dorici, etc.” Voor ons is het geen nieuws, dat dit geen „onnauwkeurigheden” of „toevalligheden” waren, maar bewuste modificatie's, door de bouwmeesters aangebracht om rekening te houden met kleine optische verschillen of om bedoelde effecten te bereiken. Maar 't heeft toch nog tot diep in de 17e eeuw geduurd, voordat men zich aan dezen steeds onontkombarer wordende getallenkanon begon te ontworstelen en Claude Perrault, een buitenstaander in zekeren zin, want hij was arts, in daad en geschrift, door zijn Louvre-colonnade en zijn uitgaven van Vitruvius en van de 5 zuilenorden, den ban brak, en op nieuw plaats maakte voor individueele vrijheid.

Maar wij geraken daarmede van ons onderwerp af. Laten wij in de eerste plaats de Lesbische cymatia aan

---

Vignola. Rome (1560): „se qualche minimo membro non havrà cosi ubidito intieramente alle proportioni de numeri (il che avviene ben spesso dall' opera de scarpellini ò per altri accidenti che in queste minutie ponno assai) questo l'haverò accomodato nella mia regola, non mi discostando in cosa alcuna di momento ma bene accompagnando questo poco di licenza con l'autorità degli altri Dorici, che pur sono tenuti belli.” etc.

de hartvormige bladeren omlijsten, raken, het verschil van oppervlakte 0.027 is. Bij den Roma-tempel gaan ornament en achtergrond met een zachte ronding in het vlak van het blok over, zoodat aan den benedenrand in 't geheel niet van een niveau-verschil sprake kan zijn. Meer naar boven, op dezelfde plaats gemeten als aan het Erechtheum is een verschil van oppervlakte van 0.025. Waar nu bij het Erechtheum, door het recht-hoekig verdiepen van den achtergrond, deze als 't ware zelfstandig gemaakt wordt, daar wordt bij den Roma-tempel door den ronden overgang de saamhoorigheid met het blok geaccentueerd en dit komt ook uit door het verschil in schaduwslag. Bij het Erechtheum is de schaduw homogener, meer van één intensiteit; bij den Roma-tempel daarentegen is een geleidelijker overgang van licht naar donker en gaat de stof, de *materie* van het geheel, nooit onder in de schaduw. In verband daarmee moeten wij hier de aandacht vestigen op een zeer belangrijk verschil, dat niet alleen hier, maar in alle onderdeelen van de versiering dezer tempels in het bijzonder, en naar ik herhaaldelijk gelegenheid had vast te stellen, ook aan andere bouwwerken valt op te merken: de opstaande randen van het Grieksch ornament vormen met den achtergrond steeds een *scherpen* hoek, die van het Romeinsche maken steeds een *stompen* hoek met den achtergrond. Het gevolg daarvan is, dat bij het Erechtheum iedere vorm opzichzelf schijnt te staan, scherp omlijnd wordt door een donkere schaduwslag en daardoor geïsoleerd ten opzichte van zijn nevenvormen.

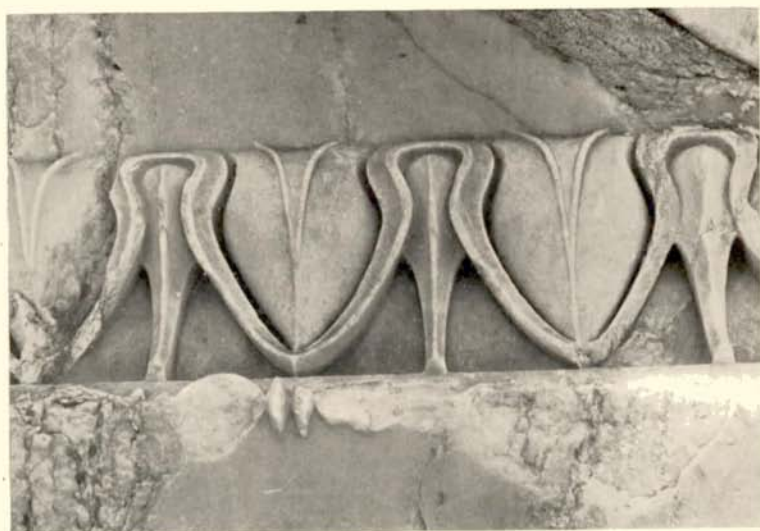
Bij den Roma-tempel kunnen de schaduwen nooit

het geison van Erechtheum (afb. 4) en Roma-tempel (afb. 5) vergelijken. Wij moeten daarbij in 't oog houden, dat in verband met de grootere ondersnijding van het geison bij den Roma-tempel, waarover wij reeds vroeger spraken, de hoogte van het cymation aan den Roma-tempel ook ruim 2 c.M. hooger is (Roma-tempel 0.147, Erechtheum 0.125), zoodat de maten bij den Roma-tempel naar verhouding iets grooter zouden moeten zijn, wanneer van een trouwe navolging sprake zou kunnen zijn. Om in dit onderhavige geval niet te vermoeien door de vergelijking van twee reeksen voorloopig zinlooze getallen, zullen wij hier bij de vergelijking omgekeerd te werk gaan en eerst het onderscheid in aesthetisch effect der verschillende deelen trachten vast te stellen om daarna telkens te zien, hoe dit optisch verschil in de maten tot uitdrukking komt.

Het cymation van het Erechtheum is ten opzichte van het vlak van het blok geïsoleerd. De achtergrond ligt dieper, het ornament is als een zelfstandige band in de verdieping van het blok gelaten en springt daaruit naar voren.

Het cymation van den Roma-tempel is in veel sterker mate vergroeid met het blok; de achtergrond wordt gevormd door het blok zelf en het ornament schijnt zich niet los te maken, treedt optisch niet buiten het huis van het blok.

Bij het Erechtheum nu ligt het geheele ornament in een rechthoekige verdieping, die aan den benedenrand 0.015 onder het oppervlak van het blok blijft, terwijl meer naar boven, daar, waar de spitsen de randen, die

4. Cymation aan het geison van het Erechtheum.

5. Cymation aan het geison van den Tempel van Roma.

zoo diep zijn, en wordt door den stompen hoek veeleer een geleidelijke overgang naar het vlak en een accentueering van de eenheid van grondvlak en ornament bereikt. Ditzelfde geldt ook voor de verhouding der ornamentdeelen onderling. Bij het Erechtheum zijn de hartvormige, overhangende bladen omlijst en onderling verbonden door een repeteerenden band. Maar zij zijn ten opzichte daarvan door een diepe ondersnijding, een schaduwslag, zoo radicaal geïsoleerd, dat zij als volkomen zelfstandige eenheden telkens naar voren springen. Bij den Romatempel is daar van ondersnijding geen sprake: de deelen zijn slechts gescheiden door een groef en het gemeenschappelijke materiaal, de eenheid van massa wordt nergens door diepen schaduwslag ontkend of verloochend.

Wij komen nu tot de uitdrukingskracht der beide cymatia zelf. Men kan daar, naar mijn meening, vaststellen, dat het cymation bij het Erechtheum een verticale, opwaarts gerichte, bij den Romatempel een horizontale en lastende, naar beneden gerichte tendens heeft. Ter nadere adstructie het volgende. Bij het Erechtheum onderscheiden wij drie samenstellende ornamentdeelen: de hartvormige, overhangende bladen, de deze omsluitende randen en de smalle, pijlvormige spitsen, die afwisselen met de hartvormige bladen, en al deze deelen zijn, gelijk reeds opgemerkt werd, ten opzichte van elkaar scherp omschreven. De bladen vertegenwoordigen het bezwarende deel van het cymation, maar een neiging, de verzwaring zoo ver mogelijk naar boven te schuiven en het blad naar beneden toe te verlichten, is niet te miskennen. De grootste breedte en zwelling

van het blad ligt aanmerkelijk boven het midden. De krachtige schaduwcontouren maken het blad zelfstandig en schijnen, evenals de elastische, veerkrachtige, in scherp relief *opgelegde* middennerf, te accentueeren, dat het blad zelfstandig existeert en zijn eigen gewicht gemakkelijk kan dragen. De omvattende rand loopt niet door: naar de spits van het blad toe wordt hij steeds smaller en ontmoet den van de andere zijde komende rand in een scherp graat, niet met een ronden overgang. Zoo schijnt het, alsof de om de bladen zich slingerende rand scherp afgedeeld wordt in een reeks van op zichzelf staande, pincetvormige ornamentleden en de scherpe, klare scheiding der afzonderlijke ornamentleden heeft ten gevolge, dat men dit gedeelte van het ornament niet als een doorlopende, zich om de bladen slingerende band lezen kan, maar steeds a.h.w. bij ieder pincetvormig lid van de beenen naar boven leest. Het oog wordt door de elastische convergeerende lijnen naar boven geleid en komt dan in de, beide beenen verbindende, ronde beugel tot rust. Dit deel van het ornament heeft dus beslist een opwaartsche richting en die wordt nog ondersteund door de spitsen, waarop de beugels rusten. Deze maken zich reeds boven het midden vrij en worden dan onmiddellijk met een krachtige curve veel smaller naar beneden.

Door de scherpe ondersnijding en de verdieping van den achtergrond blijven zij echter zelfstandige, krachtig-werkende onderdeelen en verloop en zij niet in het vlak. Zij maken het effect, naar boven toe zich te ontplooi en volkomen in staat te zijn, de er op rustende zwaarte te dragen. Alles bijeengenomen kan men dus

spreken van een verticale tendens, een opwaartsche neiging van dit cymation, gepaard met een neiging, de afzonderlijke deelen in horizontale richting te isoleeren, een neiging, om een horizontaal effect, dat wil dus ook weer zeggen: *verzwaring* te vermijden.

Wij zullen ons hier beperken tot slechts weinige maten. De op de bladen liggende middennerf is bovenaan 0.037 breed en wordt onmiddellijk smaller. De breedte van den omgevendenden rand is daar, waar de beugel, het juk, het meest naar binnenbuigt 0.014 en ook hier wordt de breedte naar beneden toe steeds meer en aanzienlijk geringer. De kleinste afstand tusschen de zijden van het juk is 0.015 en de randen gaan, naar boven zoowel als naar beneden onmiddellijk weer uit elkaar. De spitsen, waarop het juk rust zijn aan den voet 0.008 breed.

Beschouwen wij thans het cymation van den Roma-tempel. Ook hier dezelfde drie samenstellende deelen van het ornament, maar deze zijn, gelijk wij reeds opmerkten, niet scherp van elkaar gescheiden door schaduwslag. Integendeel treedt overal het materiaal, het marmer als bindend medium naar voren. De bladen hangen zwaar naar beneden — de grootste breedte ligt beneden het midden! — en de contour wijkt, alsof een vloeistof in een buigzaam omhulsel naar beneden zakte. De rand sluit onmiddellijk om het blad, steunt dit en wijkt mede uit en in plaats van aan den punt van het blad smaller te worden en met een scherpe ribbe aan te sluiten aan den rand van de andere zijde, blijft hij ongeveer even breed en loopt rond: er is op dit punt geen remming, gelijk aan het Erechtheum, maar de

rand zet zich voort. De aan het Erechtheum krachtig naar binnen gebogen en dan breed en veerend zich sluitende „beugel” is nauwelijks meer te herkennen. Slechts flauw buigen de randen naar elkaar toe, stijgen moeilijk omhoog; als een doorgaande reep van dik, buigzaam materiaal om een knop gelegd, zakt de band, aan de andere zijde onmiddellijk weer naar beneden. Men kan dezen band niet, gelijk aan het Erechtheum, als een reeks van „pincetten” lezen, men leest hem als een doorgaand geheel, als een reep om knoppen geslagen en daartusschen bezwaard door de neerhangende bladen. Men heeft het gevoel, met een bewegende, althans bewegelijke, kneedbare, weeke massa te doen te hebben, wanneer men realiseert, hoe de bladen de omsluitende banden op zij drukken en deze zich als het ware leggen, vlijen om de steunende spitsen. De decoratieve nerf ligt hier ook niet meer *op* het blad, met scherp opstaande kanten, maar is in de massa van het blad zelve gegroefd, als het ware ingedrukt, en wordt niet zoo snel smaller, maar behoudt zoo lang mogelijk een groote breedte en een groot oppervlak. Aan de bovenzijde is deze breedte 0.04 (tegen 0.037 Erechtheum). De band, die bij het Erechtheum tot 0.014 breed was en dan snel smaller werd, is bij den Roma-tempel op de breedste plaats 0.011, en verder 0.01, zoodat men ziet, dat inderdaad de band bijna overal even breed is. Bovendien is zij bij het Erechtheum in het midden uitgehold, terwijl zij bij den Roma-tempel slechts een niveau heeft. Ook daardoor wordt voor een niet gering deel de indruk van een doorlopende eenheid versterkt. Terwijl bij het Erechtheum de band, na een wijden omloop

boven, zichzelf weer naderde tot op 0.015, blijft deze afstand bij den Roma-tempel 0.02 en is de uitwijking aan de bovenzijde, gelijk wij reeds zagen, veel geringer.

Al deze observaties gelden in nog veel sterkere mate voor het gelijksoortige cymation, dat bij Erechtheum (afb. 6) en Romatempel (afb. 7) den architraaf afsluit. De tendens, horizontaal te worden, in de breedte, in plaats van in de hoogte te gaan, treedt hier bij den Romatempel, optisch als ook in de maten, onverholen aan den dag. Het eigenlijke bladfries is bij het Erechtheum 0.07, bij den Roma-tempel 0.075 hoog. Een ornamentgeleding, dus gemeten van het midden tot het midden van twee spitsen, is bij het Erechtheum 0.065, bij den Romatempel 0.09 breed. Het ornament is dus aanmerkelijk in de breedte gerekt. De om de bladen loopende band valt ook hier weer, bij het Erechtheum, in de „pin-cet“-achtige eenheden uiteen. Bij den Romatempel loopt hij geheel door en ligt als een deeg-slinger rond de bladen, die met hun volle gewicht naar beneden zakken. De weekheid van deze bladen komt bijzonder sterk aan den dag door de behandeling van de middennerf. De opstaande kanten daarvan schijnen bijna het teveel aan materie, dat weggedrukt is bij het uitschulpen van de verdieping in het midden. Wat bij de geison-cymatia gold van omlijning door schaduwslagen (Erechtheum) en het wegwerken van schaduwslag door vermijding van ondersnijding en het scheppen van geleidelijke overgangen (Roma-tempel), geldt hier in nog hooger mate. Bij den Roma-tempel zijn alle overgangen vervaagd en afgerond, alle ondersnijdingen angstvallig vermeden. Bijzonder sterk wordt dit duidelijk, wan-

neer wij bij de cymatia van den architraaf beschouwen, in welke verhouding in beide gevallen de achtergrond tot het plastisch ornament staat. Bij het Erechtheum komt de achtergrond in een gebogen lijn naar voren en het niveau, geheel aan de onderzijde van het eigenlijke cymation is zelfs hooger dan de oppervlakte van het blok zelve. De ornamentstrook als geheel beschouwd springt dus iets naar voren en daardoor wordt weer een schaduwslag gevormd, waarop wij nog nader terugkomen. Op het oogenblik willen wij slechts vaststellen, dat wij ditzelfde principe reeds observeerden bij het cymation van het geison: men bereikte daardoor een zuivere, geaccentueerde scheiding van de beide deelen tegenover elkaar. Ook hier is weder het principe der ondersnijding toegepast: zoowel de de bladen omgevende banden, als de spitsen, waarop deze rusten zijn ondersneden. Ook hier dus weer isoleering der onderdeelen en wel door schaduwslag. De schaduw is het diepst, waar de plastische deelen van het ornament den achtergrond raken. In den hoek, waar band en spits met elkaar in aanraking komen, is de diepte 0.008, aan den voet verheft de spits zich nog 0.002 boven den achtergrond.

Ook bij den Romatempel gaat de achtergrond met een curve in het vlak van het blok over, maar het hoogste punt van den achtergrond valt samen met de voorzijde van het blok. Daardoor worden dus het cymation en de bovenste band van den architraaf tot een geheel samengetrokken en wordt die bovenste band nog aanzienlijk verzwaard. Hoogst merkwaardig is echter, dat men verder nauwelijks meer van achter-

6. Cymation aan den architraaf van het Erechtheum.

7. Cymation aan den architraaf van den Tempel van Roma.

grond spreken kan. De driehoekjes, die telkens vrij komen tusschen de zijden van den spits en den band zijn behandeld op een manier, die aan ons „Kerbschnitt” herinnert; d.w.z. de drie zijden zijn zoo schuin gesneden, dat de achtergrond tot één punt, dat, waar de snijlijnen der schuine vlakken elkaar ontmoeten, gereduceerd is. Ofschoon nu de diepte hier (0.012) grooter is dan bij het Erechtheum (0.008), is het duidelijk, dat van een schaduwslag in 't geheel geen sprake meer kan zijn. Hoogstens kan men van een geleidelijk donkerder worden in zeer lichten graad spreken: men heeft hier het materiaal in de hoogste mate laten spreken en de saamhoorigheid van alle ornamentdeelen onderling en met het blok zoo kras mogelijk tot uitdrukking gebracht. Men zou zelfs bij het ornament van den tempel van Roma kunnen spreken van een grooteren „eerbied voor het materiaal”; het ornament in steen, blijft steen en wil nergens iets anders zijn. Aan het Erechtheum kan men het gevoel niet onderdrukken, alsof het ornament, los van het blok, bijna een ander materiaal wil voorspiegelen, alsof de veerende banden, de dunne pijlen, het krachtig-buigende blad gesmeed waren in veerkrachtig metaal. De polychromie, die bij den tempel van Roma zonder twijfel ontbrak, maar voor het Erechtheum wel vast staat, heeft dit verschil in indruk zeker nog aanmerkelijk versterkt.

Het komt mij voor, dat hiermede het verschil in willen, in dat, wat men van het ornament vraagt, in „Kunstwollen”, voldoende gekarakteriseerd is. Wij moeten ons nu nog een oogenblik bezighouden met den astragaal, die steeds het cymation afsluit. Aan het gei-

son zijn de algemeene afmetingen bij beide tempels ongeveer gelijk. (Erechtheum hoogte 0.025; breedte van een parel met schijf aan iedere zijde 0.045; Romatempel het eerste 0.027; het tweede 0.047). Meet men nu echter de onderdeelen dan blijkt dat bij het Erechtheum de parel 0.036 lang is en de afstand tusschen 2 naast elkaar gelegen schijfjes, gemeten van as tot as 0.011; bij den Romatempel zijn deze maten: de parel 0.029, afstand tusschen twee schijfjes 0.017. Terwijl dus bij het Erechtheum de onderdeelen van den astragaal vast aaneengeschoven zijn, en telkenmale twee smalle, vastgesloten schijfjes onder die punten staan, waar het ornament de grondlijn raakt (dus onder den voet van de spitsen en onder de punten van de bladen) en terwijl de vrije ruimte door een groote, ovale parel gevuld wordt, wordt bij den Romatempel het verband lossen; de parels worden bijkans rond, er is meer ruimte tusschen de afzonderlijke leden en alles wordt meer in de breedte getrokken. Hoe ver deze neiging gaat is nog duidelijker te zien aan den astragaal van het architraaf-cymation. Het vergelijken van maten kan ik hier nu achterwege laten, aangezien deze te zeer uiteenloopen. Bij den Romatempel heeft men zich hier in 't minst niet meer gestoord aan de maten van het Erechtheum. Bij het laatste is de astragaal weer met pijnlijke nauwkeurigheid in overeenstemming gebracht met het daarboven gelegen ornamentfries en een bijzonderheid, waarop wij te voren reeds wezen, krijgt hier eerst haar volle beteekenis. De achtergrond van het cymation verheft zich boven het oppervlak van de architraaf zelf. De astragaal nu is juist in de schaduw van deze over-

stekende rand gelegd, zoodat de parels en schijfjes door de schaduw nagenoeg gescheiden worden en met hun plastische werkelijkheid in het volle licht staande, als evenzoovele naast elkaar gezette, afzonderlijke zelfstandigheden verschijnen. Bij den Romatempel is de astragaal naar verhouding te groot gemaakt. Het geheel is zoodanig uiteengerekt en gewijzigd, dat het in 't minst niet meer in overeenstemming is met het daarboven gelegen ornament. De astragaal ligt er volkomen zelfstandig onder en van responsie der deelen is geen sprake meer. Dat stemt echter volkomen overeen met de reeds gemaakte observaties. Het Grieksche ornament was steeds een juxtapositie van duidelijk gescheiden, zelfstandige deelen. Het Romeinsche daarentegen vertoonde de neiging, waar zulks maar mogelijk was, samen te trekken, als geheel te behandelen. *Als geheel* was de bladrand om den ronden architraaf gelegd, *als geheel* legde men daaronder een astragaal. Op responsie lette men niet, aangezien men die niet zocht. Het ging, gelijk wij gezien hebben, bij het Romeinsche ornament om andere doeleinden.

Ons rest tenslotte nog slechts een woord over de versierde zuilhalzen. Helaas kunnen wij daarbij niet gebruik maken van een zuilhals van het Erechtheum, aangezien het niet mogelijk was die van nabij te bestudeeren. Wij moeten ons dus, wat het Erechtheum betreft, tevreden stellen met een reproductie van een antekapiteel (photo D. A. I. Akr. 595, afb. 8). Aangezien het mij twijfelachtig scheen, dat een vergelijking van maten in dit geval eenige overtuigingskracht zou hebben, heb ik hier van opmetingen afgezien. Ik zal

mij dus tot enkele, algemeene opmerkingen beperken.

Wat in de eerste plaats opvalt, is het verschil in elasticiteit. Dit is moeilijk te *bewijzen*, maar naar ik meen, duidelijk genoeg. Men lette in de eerste plaats op de krullen, die de palmetten en de daarmee afwisselende, ietwat meer genaturaliseerde palmetten, aan den voet verbinden. Bij het Erechtheum werken ze als een krachtig gebogen veer, waarop hoog de naturalistische palmetten rusten, die de grondlijn slechts op één punt in krachtige buiging nadert en zich dan met spanning in zichzelf oprolt. Aan den Romatempel (afb. 9) komt hij laag te voorschijn onder het groote, overhangende blad, zoekt geruimen tijd de grondlijnen verheft zich dan zwaar en ietwat loom in de voluut onder de volgende palmet.

Tusschen en achter de beide voluten ontspringt de kern, waarop de bladen van den palmet ingeplant zijn. Bij het Erechtheum is deze kern smal en spits. De bladen zetten draad-dun en steil aan en veeren dan met de zwaardere einden zijwaarts naar buiten. Bij den Romatempel is de kern aanmerkelijk zwaarder en biedt een minder steil aanzetvlak voor de bladen, die onmiddellijk aan den voet veel zwaarder zijn, zich moeizamer verheffen en de veerende spankracht van die aan het Erechtheum missen. Daar is het geheel der bladen in een vaste contour gespannen en het daarbinnen gelegen vlak volmaakt evenwichtig verdeeld in relief en achtergrond. Hier, bij den Romatempel, wordt de contour doorbroken en opgeheven door het bovenste der zijdelingsche bladen, dat bovendien aanzienlijk verzwaaard is ten opzichte der andere. De verdeling van het vlak, wanneer daarvan nog sprake kan zijn, aange-

8. Ante-kapiteel van het Erechtheum.

9. Zuidhals van den tempel van Roma.

zien immers geen scherp omschreven vlak meer aan te wijzen is, is onregelmatig: de ruimte tusschen het verticale middenblad en de bovenste zijbladen is onevenredig groot, zoodat de palmet als het ware in twee helften ter weerszijden van het middenblad uiteenvalt, die beide veeleer in horizontale, dan opwaartsche richting (gelijk bij het Erechtheum) wijzen. De bladen zelf missen de veerkracht, hun materie schijnt weeker, doch minder buigbaar; zij zijn van een gestolde weekheid die nu geen eigen beweging meer toelaat, als waren zij op den achtergrond vloeiend aangebracht en stollend daar mede vergroeid. Bij de meer naturalistische palmetten zijn ook nog eenige verschillen te noteeren. Bij die van het Erechtheum verrijst op drie kleine, naturalistische bladen een dergelijke kelk. Bij den Romatempel is deze voet verzwaard. Het eene blad hangt zwaarder omlaag en de twee zijbladen zijn tot één saamgetrokken, dat breed, met een duidelijk geaccentueerde horizontaal over het kleinere, hangende blad hangt. In plaats van drie gelijkwaardige deelen, treden dus twee ongelijkwaardige, waarvan het zwaardere over het lichtere domineert. Over de opstijgende bladen behoef ik niet meer in details te treden. Daarvoor gelden dezelfde opmerkingen als voor de palmet-bladen.

Ondanks de groote gelijkenis van het ornament en hoewel de latere kunstenaar zich bij dit zeer gecompliceerde onderwerp, de grootste moeite heeft gegeven, nauwkeurig na te volgen, wat, gezien de details, duidelijk in 't oog springt, stooten wij weer op treffende verschillen. Hoewel minder opvallend, dan bij de reeds besproken cymatia, blijkt toch ook hier, dat de kunste-

naar van het Erechtheum zijn ornament geïsoleerd heeft ten opzichte van den achtergrond. De hoek, die de opstaande randen daarmee vormen, is dan ook steeds scherp, het ornament-relief is steeds ondersneden, soms zelfs door een extra ingediepte lijn omgeven, zoodat het als het ware voor den achtergrond een zelfstandig bestaan leidt. Dit komt ook tot uitdrukking in de vrijere bewegelijkheid der deelen, de veerende spanning der verbindende krullen en van de afzonderlijke bladen. Voorts worden de fries-vormende deelen scherper ten opzichte van elkaar begrensd, daar elk binnen een denkbeeldige contour besloten blijft. Het geheele fries raakt ten slotte nergens de grondlijn of nadert dien optisch in die mate, dat men een contact aanneemt, zoodat het licht, bijna zwevend schijnt.

Bij den Romatempel is het gerelieeerde ornament één met den achtergrond. De hoek, die de randen daarmee vormen, is stomp; in plaats van ondersneden te zijn, legt zich het relief met een zachten overgang op den fond en schijnt daardoor eenerzijds vlakker, terwijl anderzijds de massa van den achtergrond sterker naar voren getrokken wordt. De onderdeelen zijn meer met den achtergrond vergroeid, dan gebonden binnen een denkbeeldige contour. De ruimte tusschen de afwisselende palmetten is geringer, de bladen der verschillende palmetten naderen elkaar meer en tusschen de bladen van een palmet is meer ruimte, treedt meer achtergrond naar voren. Wij zien daaruit, dat het fries niet in geïsoleerde palmetten uiteenvalt, maar als een geheel op den achtergrond ligt. Deze scheidt de palmetten minder duidelijk en dringt sterker tusschen de deelen

van elke palmet: daardoor wordt de achtergrond een der belangrijkste eenheid-verwekkende factoren. Het geheele fries is verzwaard, o.a. door accentueering van de horizontaal en dit komt het sterkst tot uitdrukking in de palmetten dragende spiralen, die door de zwaarte a.h.w. ingedrukt worden en althans optisch op de grondlijn steunen.

Wij zien hiermede van verdere beschouwing van details af en willen trachten de verstrooide resultaten samen te vatten.

Aan het Erechtheum beleven wij bijkans de ophefing van de materie als massa, als gewicht. Men heeft er reeds dikwijls op gewezen, hoe licht de proportie's van dit bouwwerk zijn en inderdaad schijnt het probleem van last en drager, dat de Grieksche bouwkunst lang beheerschte en in het Parthenon opgelost scheen in den zin van het volmaakte evenwicht hier nog verder op de spits gedreven te zijn. Want niet zoozeer een *evenwicht*, een rust van twee gelijkwaardige krachten wordt hier gezocht; men gaat nog verder en heft als het ware het gewicht van den last en de kracht van het dragen gelijktijdig op. De architectuur schijnt bijna te zweven en daaruit kan men verklaren, dat het op zichzelf gevaarlijke experiment der caryatiden hier bevredigend geslaagd mag heeten: men heeft bij den aanblik dezer vrouwefiguren niet de zoo voor de hand liggende associatie van moeizaam torsen en het zwaar drukken eener last. De materie *weegt* hier niet meer, de massa wordt, waar dit slechts mogelijk is geneutraliseerd, op den achtergrond gedrongen — men denke slechts aan het donkere fries, waartegen het rythme der figuren

geïsoleerd is, aan de achtergronden der cymatia en der palmettenfriezen of aan de breede, diepe canellure's en de dunne scheidende graten der zuilen. Het natuurlijk gewicht der onderdeelen wordt in zichzelf opgeheven, nergens wordt het door wederzijdsche additie vergroot. Zoo wordt de architraaf door de indeeling in naar boven lichter wordende banden door zichzelf ontlast, het fries is door de tegenstelling van de donkere steen met de lichte figuren niet van homogene zwaarte en het lichte geison sluit slechts af, maar drukt niet. Er bestaat geen innerlijke betrekking door zwaartekracht tusschen deze deelen. Ze zijn alle zoo veel mogelijk ten opzichte van elkaar geïsoleerd. De ornamentbanden vormen geen onverbreekelijke eenheid met de blokken waarop zij zijn aangebracht, maar verschijnen als zelfstandige, scheidende eenheden tusschen de verschillende deelen. In het ornament zelve vinden wij deze isoleerende tendens nog overtuigender terug; elk lid staat op zichzelf, elk samenstellend onderdeel van de afzonderlijke ornament-eenheid leidt een eigen bestaan. Glashelder is ieder deeltje in het licht gezet en door scherp-omlijnde schaduw van het naaste onderscheiden. De verlichting, de ontkenning van het gewicht der massa maakt de idee van het torsen der dragende leden onmogelijk en van de basis der zuil tot den top van het balkgestel kunnen wij een stijgende tendens vaststellen, een licht, bijna weerstandsloos verrijzen en zich verheffen van het geheele bouwwerk, ja, wij konden zelfs diezelfde neiging tot in de kleinste onderdeelen van het ornament waarnemen. Het materiaal schijnt hard, helder, scherp, *ideaal*, als ware het gedacht en

oefende door zijn stoffelijke hoedanigheid geen invloed op de vormen uit, die alle zonder uitzondering steeds als op zichzelf staande eenheden, zonder onderlinge functioneele betrekking voor het oog verschijnen.

Geheel anders de tempel van Roma. Alles maakt hier den indruk van zwaar, drukkend. Het gewicht van de zware marmerblokken komt door de orde der verhoudingen tot zijn volle recht en waar het maar mogelijk was, is de indruk van lastenden druk nog versterkt. Het onversierd gelaten fries werkt uitsluitend als massa, de architraaf werkt door de verdeeling in de sterk ondersneden naar boven breeder wordende banden, nog zwaarder, dan hij is, en het cymation vormt geen scheidende, lichte eenheid tusschen architraaf en fries, doch is in het blok gewerkt en vormt daarmee één geheel. Geen scherpe schaduwen scheiden de deelen, alle overgangen van licht naar donker zijn geleidelijk en elk deel staat met het volgende in relatie. Het gewicht plant zich van boven, steeds aangroeiend door nieuwe in de zelfde richting werkende krachten, naar beneden voort. Van geison, fries en architraaf gaat het over op de zuilen, wier breedte canellure-ruggen de materialiteit van het steunende lid sterker accentueeren, dan bij het Erechtheum, en breed en zwaar breidt het zich op het grondvlak in de onwrikbaar-liggende bases. In het ornament vinden wij dezelfde neigingen terug. In de eerste plaats de sterke, horizontale samentrekking der ornament-eenheden, die niet meer geïsoleerd verschijnen, maar als één, doorlopende band den ronden tempel omvatten. Dat althans het cymation aan de architraaf aldus gevoeld is, bewijst wel de onregelmatige

plaatsing van den astragaal onder de blad- en pijlpunten. Maar ook in het ornament zelve observeerden wij de verzwarende, naar beneden gerichte tendens, een zwaar, week hangen der deelen, tegenover de harde, heldere, lichte scherpte van het ornament aan het Erechtheum. Ten opzichte van den achtergrond kan men hier eenzelfde verschil constateeren, als bij het Grieksche en Romeinsche relief. Voor het Grieksche relief bestaat de achtergrond feitelijk niet, hij is neutraal, niet meer dan de drager van de voorstelling. In de Romeinsche reliefs wordt de achtergrond — wel niet voor 't eerst, maar toch in veel sterker mate dan in de vroegere, Hellenistische kunst — in de voorstelling betrokken, wordt deel van die voorstelling, of wel ruimte. Het Grieksche relief zoekt steeds scherpe, geaccentueerde silhouetten, het Romeinsche vlijt zich week aan den achtergrond en gaat daarin over. Erechtheum en Romatempel toonen ons *mutatis mutandis* dezelfde beginselen. Bij het Erechtheum scherpe silhouettering der ornament-deelen, die door ondersnijding en schaduwslag van de neutrale fond losgemaakt worden. Bij den Roma-tempel worden de overgangen tusschen fond en ornament steeds zoo stomp, zoo geleidelijk gehouden, dat geen scherpe schaduw kan ontstaan en bijwijken, zooals bij het cymation van den architraaf, de fond ten gunste van de overgangen bijna tot een punt samenschrompelt; anders gezegd: men heeft den achtergrond naar voren gehaald en tot een deel van het ornament gemaakt. Het licht isoleert hier niet meer, het *bindt*, het trekt de kleinste eenheden van het ornament samen en voegt de groote massa's tot een geheel bijeen,

een geheel, dat zuiver-quantitatief gesproken, door de geringe afmetingen van het tempelgebouwtje, wel nooit zeer zwaar en massaal geweest zal zijn, maar toch als kenmerken een vasten samenhang, gebaseerd op de functioneele betrekking der deelen tot elkaar, en een sterk geaccentueerd gelden van het eigen gewicht, dat onwrikbaar op den bodem gestabiliseerd werd, had.

Zoo is de „copie” aesthetisch het tegendeel geworden van het „origineel” en in deze eigenaardige verhouding moge men de rechtvaardiging zien van de gemaakte vergelijking. Zij werd hier als het ware door de omstandigheden gedicteerd. Veel is buiten beschouwing gebleven. Zoo heeft men wellicht noode de talrijke tusschenschakels tusschen de opvatting van het Erechtheum en den tempel van Roma gemist. Maar daarop nader in te gaan zou bij deze eerste poging te ver gevoerd hebben, gesteld al, dat het materiaal uit de tusschenliggende eeuwen reeds genoeg bekend en gewerkt ware. Het ging hier slechts om de nadere definitie en het juister begrip van twee geheel verschillende architectonische opvattingen; zoo men wil, een poging, om deze verschillen, die voorzeker niemand ontgaan, technisch en aesthetisch in woorden vast te leggen en een trachten, daardoor een basis van verstandhouding te vormen voor deze en dergelijke vergelijkingen. Dat de gezichtspunten nog voorloopig zijn en zeker bij verdergaande studie van soortgelijke onderwerpen vanzelf wijzigingen en verbeteringen zullen ondergaan betwijfel ik niet.

Men begripe bovendien het gebruik der uitdrukkingen „Grieksch” en „Romeinsch” niet verkeerd. Spre-

kend over den Roma-tempel, in Griekenland, door Grieken, op de Acropolis gebouwd, bedoel ik natuurlijk niet, deze als een bijzonder karakteristiek voorbeeld van „Romeinsche” bouwkunst te doodverven. Zelfs als typisch exempel van het „Kunstwollen” van zijn tijd, kan hij niet in aanmerking komen: daarvoor is zijn afhankelijkheid van het Erechtheum te groot. Maar juist daarin ligt ook weer zijn bijzondere geschiktheid voor vergelijking. Imperium en Empire, Gotiek en „Kümmelgotik” zijn op gelijke wijze comparabilia. Niet de navolging van het Erechtheum is hoofdzaak bij den Roma-tempel, maar de aesthetische kritiek, die een later geslacht — ik laat in het midden, bewust of onbewust — daardoor op een klassiek bouwwerk leverde. Deze kritiek te benaderen, is het doel van deze beschouwingen, die misschien menigeen wat al te uitvoerig zullen voorkomen — in woorden en in maten. Waar echter gemeenschappelijk beschouwen der gegevens, zelfs van reproductie’s, die ten slotte een hulpmiddel blijven, en onmiddellijke discussie der optische indrukken, uitgesloten blijven, scheen het nuttig, zoo nauwkeurig mogelijk weer te geven, wat volgens mijn meening vast te stellen was. Het gaat hier om effecten, die ten slotte ook zonder meer voor het oog, in meerdere of mindere mate waarneembaar zijn. Wil men zich daarvan echter rekenschap geven en zich niet tevreden stellen, met een persoonlijken indruk, dan is het noodig, deze effecten, die tot op zekere hoogte meetbaar zijn, in maten vast te leggen, en noodzakelijk, de metingen dan ook zoo uitvoerig en nauwkeurig mogelijk te verrichten. Een „practisch” resultaat, als zoude men met

behulp van een coëfficiënt van getallen nu onfeilbaar b.v. Grieksch en Romeinsch ornament kunnen onderscheiden, is voorloopig nog niet te verwachten. Het probleem was hier te speciaal, en men weet bovendien ook niet, welke rol de persoonlijkheid van den bouwmeester van den tempel van Roma daarbij speelde. Een reeks van speciale onderzoekingen, b.v. van een bepaald ornament¹⁾, van de verhoudingen in het entablement²⁾, of dergelijke, dienen nu te volgen, waarbij men niet alleen de bouwkunst van den Hellenistischen tijd, maar ook die van het Romeinsche Keizerrijk binnen het gezichtsveld dient te brengen. Eerst dan zal het mogelijk zijn, een dieper inzicht te verwerven in de opeenvolging van aesthetische, architectonische verlangens en hun verwerkelijking.

---

¹⁾ Voor het ornament is reeds belangrijk werk verricht door M. Schede (*Antikes Traufleistenornament, 1909*) en C. Weickert (*Das lesbische Kymation, Diss. München, 1912*), hoewel beide schrijvers den Romeinschen Keizertijd slechts kort behandelen en geen opmetingen hebben verricht.

²⁾ Voortreffelijk zijn de werken van F. Toebelman (*Der Bogen von Malborghetto, 1915*, en *Römische Gebälke, herausgeg. von E. Fiechter und Ch. Hülsen, Teil I (met Atlas) 1923*), wiens opmetingen aan alle eischen voldoen. Voor entablementen der 4^e eeuw en van Hellenistischen tijd heb ik reeds eenig materiaal verzameld, maar het samenstellen eener representatieve serie brengt vele moeilijkheden met zich en de medege-deelde maten der gepubliceerde stukken zijn gewoonlijk voor het hier beoogde doel onvoldoende.

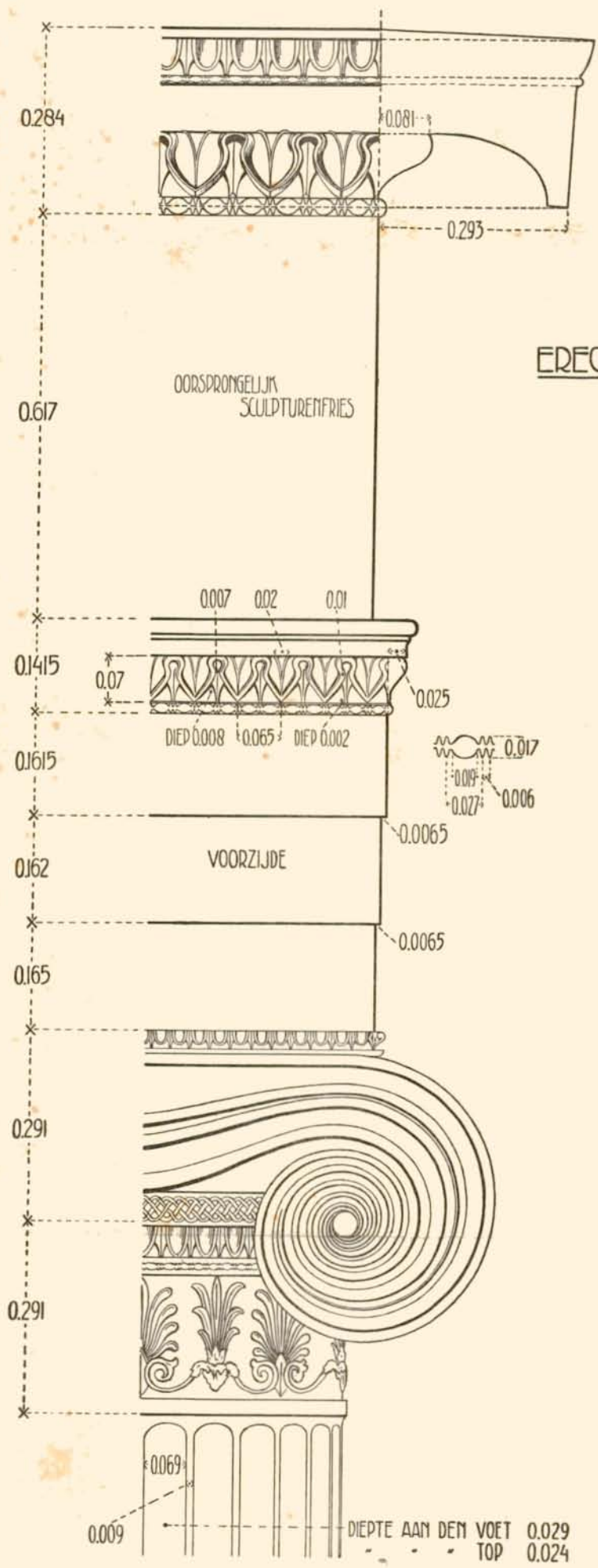
Dat architectuur-observatie op grond van nauwkeurige opmetingen tot goede resultaten kan leiden, heeft mij de behandeling van *Briseux, Traité du Beau essentiel (1753)*, op een privatissimum van Prof. Vogel-sang aan het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht geleerd. Na een jaar oefening bleek het mogelijk Fransche, Duitsche en Italiaansche archi-tectuur in het algemeen duidelijk van elkaar te onderscheiden.

Naschrift

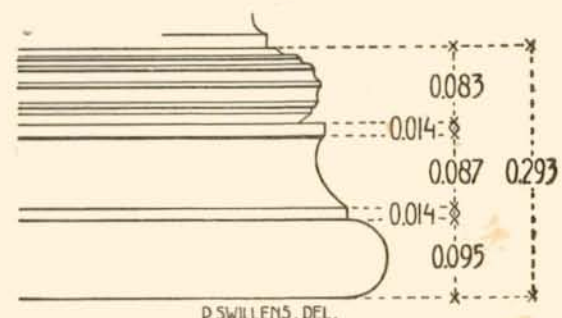
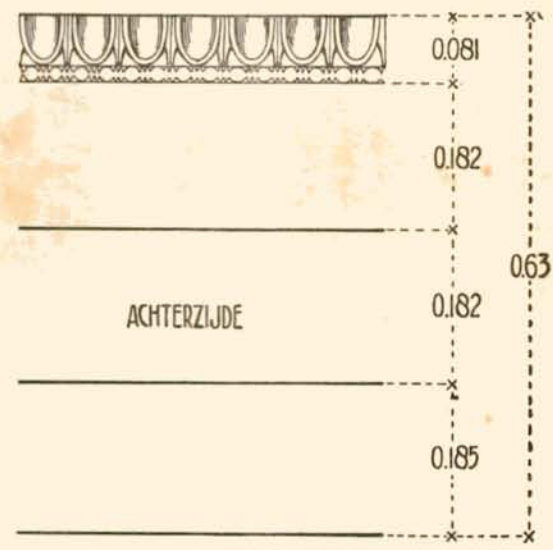
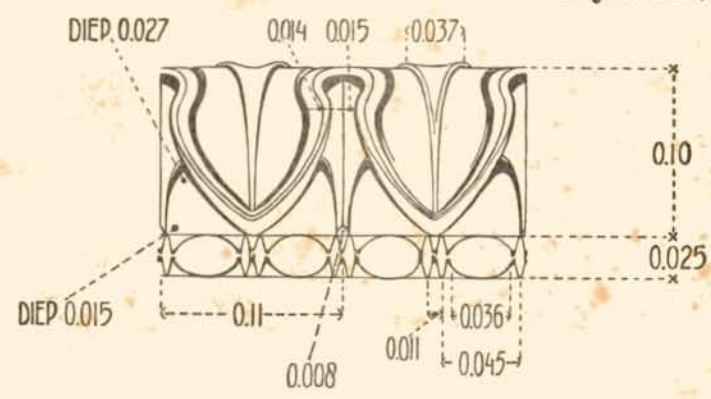
De reconstructie-teekeningen zijn volgens mijn aanwijzingen geteekend door den Heer P. Swillens te Utrecht. Helaas zijn in de maten eenige kleine fouten blijven staan. Op Bijlage I (Erechtheum), is de hoogte van den zuilhals niet 0.291, maar 0.295. In het fries leze men: *Oorspronkelijk*, in plaat van *oorsprongelijk*. Op Bijlage II is de maat van het bovenste lijstje van den trochilus der basis niet 0.015, maar 0.014.

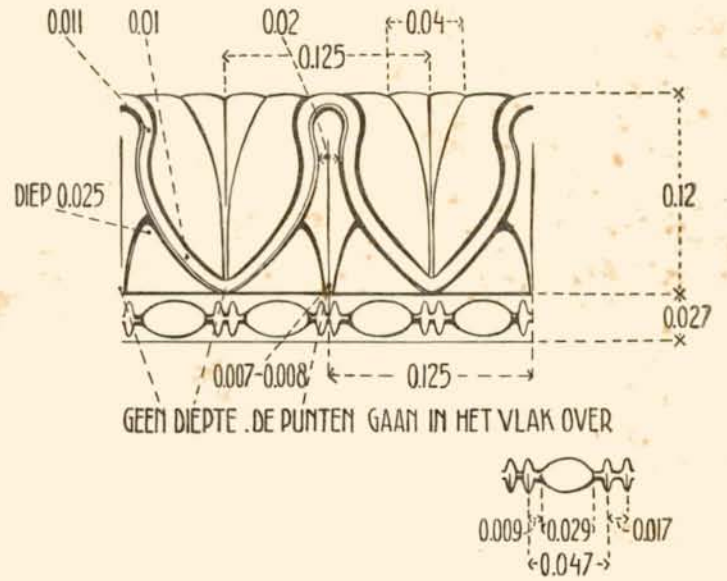
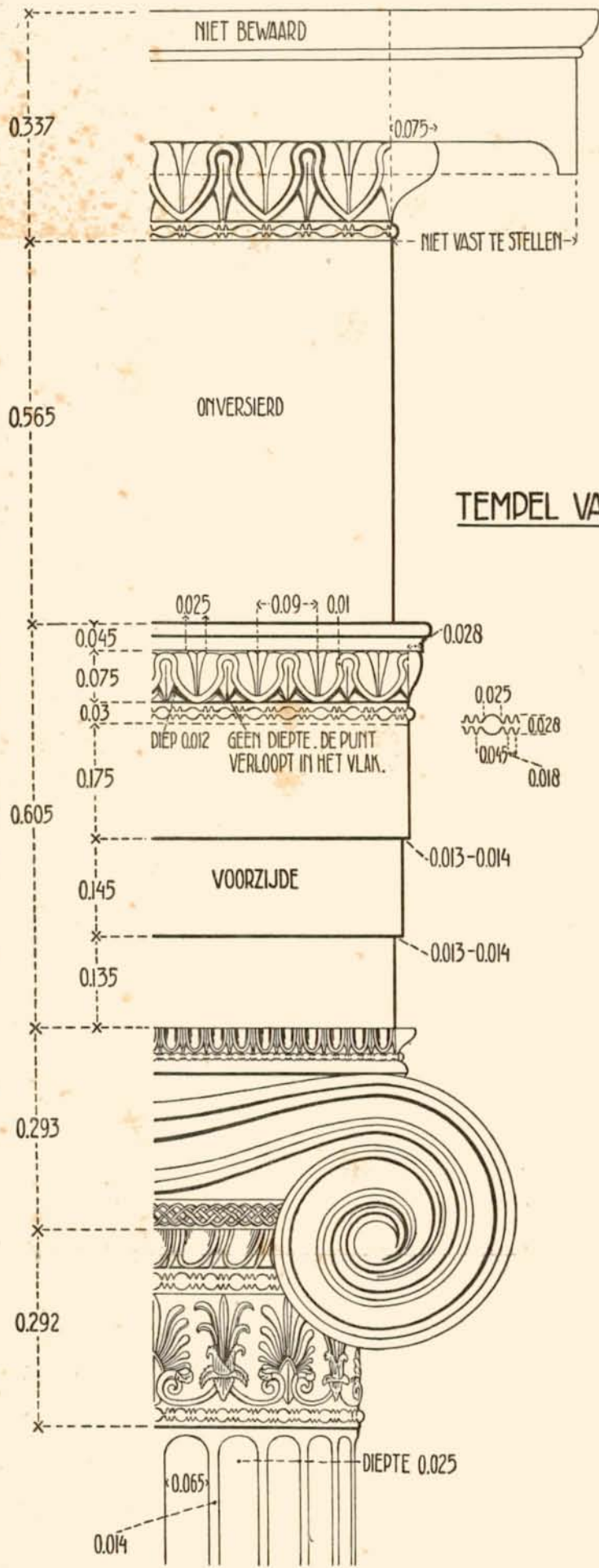
De afbeeldingen 1 en 8 zijn vervaardigd naar photo's van het Deutsche Archäol. Institut te Athene, de overige naar eigen opnamen.

ERECHTHEUM

TEMPEL VAN ROMA EN AUGUSTUS

